

Deleuziaanse gezondheid in literatuur: Over Wolfson, de schrijver en Bartleby

Esthetica en kunstfilosofie

Simon Vaes

Introductie

De literatuur is gezondheid. Dat stelt Deleuze doorheen zijn gehele kritische oeuvre. Hiermee bedoelt hij dat de literatuur het leven in stand houdt. De schrijver, bijvoorbeeld, vindt gezondheid in het schrijven. Schrijven vormt een probleem dat de schrijver dwingt tot creativiteit. Hierdoor blijft hij voortdurend in beweging. Creativiteit schenkt hem leven. De schrijver moet een nieuwe taal creëren, een eigen stijl vinden, nieuwe betekenis scheppen. Als hij dit niet doet, vervalt hij in inertie, wat zijn dood zou betekenen. We kunnen schrijven bijgevolg beschouwen als een vluchtbeweging van de inertie. De vlucht is een gedwongen verplaatsing, een onvermijdelijke beweging. Die drang naar vlucht en creativiteit vinden we terug Deleuzes beschrijving van het schizofrene gezondheidsproject, terug te vinden in zijn essay *Wolfson, of het procédé*. Hierin baseert hij zich op Wolfsons boek *Le Schizo et les langues*, een autobiografische beschrijving van Wolfsons eigen schizofrenie. Net als de kunstenaar worstelt Wolfson met een problematiek die hem aanzet tot creativiteit in de vorm van een procédé. Dit procédé stelt hem in staat gezondheid te vinden in zijn waanzin. Hierdoor vindt Wolfson zelf nieuwe levenskracht in zijn schijnbaar onleefbare bestaan.

Een derde figuur waarbij we een gelijkaardig gezondheidsproject aantreffen is Bartleby uit Herman Melvilles novelle *De klerk Bartleby, een verhaal van Wall Street*. Bartleby heeft een heel eigen gezondheidsproject, maar heeft veel gelijkenissen met zowel de schrijver als de schizofreen. Hiermee ga ik direct in tegen Deleuzes instructie om Bartleby niet als een “metafoor van de schrijver of symbool van wat dan ook” te lezen.¹ Bartleby is wel degelijk een metafoor voor zowel de schizofreen als de kunstenaar. In de novelle in kwestie voert Melville het personage van Bartleby op, een klerk in het kantoor van een succesvolle advocaat uit New York. Op het eerste zicht lijkt Bartleby een uitstekende kopiïst te zijn, maar verder in het verhaal leren we dat hij zich opstandig gedraagt. Telkens wanneer zijn werkgever hem vraagt iets anders te

¹ Gilles Deleuze, *Kritisch en klinisch: Essays over literatuur en filosofie*, vert. Walter van der Star (Amsterdam: Octavo, 2015), 102.

doen dan kopiëren, wijst hij dat verzoek vriendelijk af met de woorden “liever niet”.² Die formule, zoals Deleuze het noemt, is Bartleby’s manier om te vluchten van datgene wat zijn gezondheidsproject saboteert. Bartleby wil niets liever dan eindeloos kopiëren, omdat het hem leven geeft. Zijn vluchtbewegingen, talige formule en levengevende problematiek, duiden op gelijkenissen met zowel Wolfson als de schrijver. Toch vormt Bartleby een heel eigen lichaam zonder organen. Om Bartleby beter te begrijpen zal ik beginnen met de zaak Wolfson te bespreken. Hierbij komen we voor het eerst in contact met het lichaam zonder organen, een cruciaal concept uit Deleuzes gezondheidsfilosofie. Daarna beschrijf ik hoe de schrijver zo’n lichaam zonder organen voor zichzelf vormt en het verheft tot kunst. Die twee figuren nemen we mee naar een bespreking van Bartleby. Daardoor zullen we zien dat Bartleby op zijn eigen manier lichaam zonder organen vormt, maar veel gemeenschappelijk heeft met de schizofreen en de schrijver.

Het procédé van Wolfson

Wolfson is een sleutelpersonage in Deleuzes filosofie rondom het lichaam zonder organen, omdat Wolfson een heel boek schrijft over zijn procédé. In dat boek beschrijft Wolfson hoe zijn moedertaal, het Engels, zijn leven ondragelijk maakt. Engelse klanken slaan op zijn lichaam in als clusterbommen die zijn gehele lichaam van binnenuit willen verscheuren. Lange blootstelling aan het Engels maakt hem helemaal gek. Maar Wolfson bedenkt een manier om zijn bestaan leefbaar te maken: een ingewikkeld procédé waarmee hij de klanken van het Engels kan verzachten. Dat doet hij door middel van klanktransformaties. Doorheen zijn opleiding studeert hij Duits, Frans, Hebreeuws en Russisch. Vervolgens gebruikt hij de kennis van die vreemde talen om Engelse woorden te transformeren in knutselwerken van verschillende klanken. “Een willekeurige zin in de moedertaal wordt dus ontleed zijn fonetische elementen en bewegingen en omgezet in een zin die bestaat uit een of meerdere vreemde talen en die wat klank en betekenis betreft er op lijken.”³ Het resultaat van dat procédé is een knutseltaal vol woorden die in klank en betekenis gelijkaardig zijn aan het Engels, waardoor Wolfson toch kan begrijpen wat er gezegd wordt. Zijn procédé is echter één grote lettersoep zonder enige systematisering. Aldus, alleen

² Herman Melville, *De Klerk Bartleby: Een verhaal van Wall Street*, vert. Rosalien van Witsen (Amsterdam: Athenaeum, 2017), 25.

³ Gilles Deleuze, *Kritisch en klinisch*, 20.

voor Wolfson schept het procedé betekenis. Hij schept geen nieuwe taal. Fundamenteel is dat hij een manier vindt om te leven in zijn waanzin. Vanwege de snelheid waarmee hij moet werken is het niet bepaald een comfortabel leven, maar het houdt hem wel in beweging. Het procedé komt gelijk te staan aan het leven zelf.⁴

De wanen van Wolfson stoppen niet bij de Engelse taal. Ook het voedsel dat zijn moeder, de belichaming van de Engelse taal, hem voorschotelt wordt verdacht. Volgens Wolfson zit dat voedsel vol met larven en parasieten die zijn lichaam atoom per atoom willen opvreten. Dat zorgt ervoor dat hij zelfs zijn eigen lichaam niet meer kan vertrouwen. Zijn organen vervreemden van zijn organisme, waardoor hij zich nergens nog veilig voelt.⁵ Paul Moyaert beschrijft dat als het moment waarop Wolfsons grens tussen buiten en binnen vervaagt.⁶ Zijn organen worden partiële objecten die los van elkaar bestaan. Ze leiden hun eigen leven, zonder acht te slaan op hun rol in de instandhouding van het organisme. Daar moet Wolfson dringend iets aan doen, aangezien een totale fragmentatie in dat soort objecten de explosie van zijn lichaam zou betekenen. Dat zou een totale stop betekenen van Wolfsons leven, het einde van zijn continuïteit. Om dit te verhelpen, moet hij een grens zien te trekken tussen zichzelf en de buitenwereld. Zijn procedé is in staat daarvoor te zorgen, daar het hem een nieuwe vorm van controle schenkt. Zijn knutseltaal creëert een huid waarin hij kan schuilen. Het procedé helpt Wolfson een grens te trekken tussen binnen en buiten, tussen vriend en vijand. Op die manier kan hij een nieuw geheel vormen in de verzameling disjuncties waarin zijn lichaam uiteenvalt. Dat nieuwe geheel noemt Deleuze het lichaam zonder organen.⁷

Een lichaam zonder organen vlucht van de organisatie opgelegd van buitenaf. Bij Artaud, de schrijver van wie Deleuze de term ‘lichaam zonder organen’ leent, staan de organen metafoor voor die organisatie. Ons klassieke beeld van gezondheid bestaat uit een goede samenwerking van al de verschillende organen. Ieder een eigen rol en plaats als radertjes in de machine. Op het moment dat een orgaan uitvalt, of niet functioneert volgens de rol die haar toebehoort, valt de organisatie uit elkaar. De klassieke geneeskunde probeert dat malfunctionerende orgaan terug in haar plaats te duwen, zodat de normale organisatie behouden blijft. Het lichaam zonder organen biedt een alternatief op dit klassieke beeld, omdat ze een lichaam buiten de organisatie vormt.

⁴ Idem., 29.

⁵ Idem., 30.

⁶ Paul Moyaert, *Hoe schizofrenie zich redt: Deleuze en Guattari in discussie met de psychoanalyse* (Nijmegen, Vantilt, 2019), 38.

⁷ Gilles Deleuze, *Kritisch en klinisch*, 31.

Uiteraard is het niet zo dat de organen uit het lichaam verwijderd worden, maar de organen krijgen een nieuwe configuratie, waardoor het lichaam een nieuw leven krijgt. De meest uiteenlopende disjuncties kunnen gecombineerd worden, het is een lichaam van pure creativiteit.⁸ Paul Moyaert heeft gewezen op de therapeutische waarde van dat lichaam zonder organen, met Wolfson als prototype. Volgens hem kan het “met zijn scheuren en barsten iets anders doen dan ze opnemen in een aangepaste uitvoering van de bestaande organisaties. Waanzin is tot meer in staat dan herstel.”⁹ Dat wil zeggen dat de schizofreen in staat is zichzelf te redden, wat een persoonlijke gezondheid schept. Een gezondheid binnen de waanzin, net als Wolfsons procédé. Om gezond te blijven, moet hij wel steeds creëren en bewegen, steeds op de vlucht van inerte organisatie. In die zin is hij een meesterlijke producteur, de ultieme knutselaar.¹⁰

De atletiek van de schrijver

Deleuze beschouwt het lichaam als de mogelijkheden voorwaarde voor alle kunsten. Het fundamentele probleem van iedere kunst is hoe ze de krachten die op het lichaam inwerken kan vangen.¹¹ Dit is een grote uitdaging omdat een kunst ook onzichtbare krachten wil vangen. Hoe kan de muziek niet-sonore elementen verklanken? Hoe kan de literatuur over het buitentalige spreken? In zijn boek over Bacon bespreekt Deleuze die vragen aan de hand van de schilderkunst. Hij karakteriseert de lichamen van Bacon op verschillende manieren: als Figuren, lichamen in vervorming en lichamen zonder organen. Die lichamen zijn in staat onzichtbare krachten te vangen door middel van atletiek. Dat wil zeggen: de wijze waarop het lichaam vervormt: uitzetten - intrekken. Deleuze bedoelt de wijze waarop een lichaam “aan zichzelf probeert te ontsnappen door middel van...een stuiptrekking, kort gezegd: het lichaam als vlechtwerk van zenuwen en bloedvaten, dat zich inspant of dat in afwachting is van een stuiptrekking.”¹² Atletiek is “een onttrekking aan het organische.”¹³ Ze wordt voltrokken door een zwemkampioen die niet kan zwemmen of door een sporter in bed, zegt Deleuze met de

⁸ Idem., 26.

⁹ Paul Moyaert, *Hoe schizofrenie zich redt*, 69.

¹⁰ Gilles Deleuze et Félix Guattari; *L'Anti Œdipe: Capitalisme et schizophrénie I* (Paris: éditions de minuit, 1972), 15.

¹¹ Gilles Deleuze, *Francis Bacon: Logica van de gewaarwording*, vert. Walter van der Star (Amsterdam: Octavo, 2015), 64.

¹² Idem., 23.

¹³ Gilles Deleuze, *Kritisch en klinisch*, 12.

woorden van respectievelijk Kafka en Michaux.¹⁴ De atletiek die Deleuze beschrijft, is gelijkaardig aan de vluchtbeweging van Wolfson. In de atletiek vormt de kunstenaar een lichaam zonder organen.

Volgens Deleuze impliceert alle schrijven een atletiek.¹⁵ Dat wil zeggen dat een schrijver een lichaam zonder organen creëert door te schrijven. Maar wat is het verschil tussen de schizofreen en de schrijver? Wat is het verschil tussen het procédé en de atletiek? Net als de neurotici en de psychotici zoekt de schrijver naar een gezondheid, maar in tegenstelling tot iemand als Wolfson, beschikt de schrijver reeds over een zwakke gezondheid. Deleuze beschrijft dit gegeven als volgt:

Hij [de schrijver] geniet van een onweerstaanbare zwakke gezondheid die voortkomt uit wat hij heeft gezien en gehoord over dingen die hem boven het hoofd groeien en te sterk zijn, verstikkende dingen die hem in het voorbijgaan uitputten en hem niettemin wordingen schenken die in het geval van een dominante, sterke gezondheid onmogelijk zouden zijn.¹⁶

Het lichaam zonder organen van de schrijver creëert een omgeving waarin men kan experimenteren met taal.¹⁷ Die experimentatie heeft allerlei politieke gevolgen die ervoor zorgen dat zijn gezondheidsproject dat van een geheel volk wordt. Dat verheft zijn project tot kunst. Die effecten bespreek ik later, in het deel *Bartleby, of het Amerikaanse volk*. Voorlopig is het belangrijk te beseffen dat dat bij de schizofreen niet het geval is. Zijn procédé is louter persoonlijk, alleen voor hem heeft het betekenis. Daardoor kan het onmogelijk kunst worden. Deleuze benadrukt dat Wolfson's taalkundige procédé geen poëzie is, het is louter gezondheid.¹⁸

Bartleby's gezondheid

¹⁴ Idem.

¹⁵ Idem.

¹⁶ Idem, 14.

¹⁷ Gilles Deleuze and Félix Guattari, *A Thousand Plateaus*, 190.

¹⁸ Gilles Deleuze, *Kritisch en klinisch*, 22.

Bartleby is een klerk wiens job erin bestaat juridische documenten te kopiëren voor een vooraanstaande advocaat. Hij is een uitstekende werker, kopieert dag en nacht, maar verwaarloost zijn andere verplichtingen. Wanneer Bartleby kopieert, zit hij “in zijn kluizenaarsverblijf, zonder ergens anders acht op te slaan dan op zijn eigen hoogstpersoonlijke werk.”¹⁹ Wanneer zijn werkgever hem vraagt zijn werk te collationeren of een andere taak uit te voeren, antwoordt Bartleby beleefd met de woorden “Liever niet.”²⁰ We hoeven niet ver te kijken om op te merken dat Bartleby’s formule, net als het procedé of de atletiek, een huid vormt. Die huid beschermt Bartleby’s lichaam zonder organen waarin hij kan kopiëren. Op zijn eigen manier gebruikt Bartleby taal om een barrière voor zichzelf te spannen tussen binnen en buiten. Die grens komt als een schok voor zijn werkgever, maar na een initiële woedeuitbarsting krijgt de advocaat medelijden met Bartleby en besluit hem niet te ontslaan. De advocaat neemt Bartleby onder zijn hoede. Volgens Deleuze tekenen zich op dat moment twee persoonlijkheden af: de hypochonder en de monomaan. De advocaat is een monomaan, die “voortgedreven door de wil tot niets, een monsterlijke keuze” maakt.²¹ Bartleby is een hypochonder, hij maakt deel uit van een groep

haast onnozele engelen of heiligen, onschuldige, reine wezens die blijf geven van een constituerende zwakheid., maar ook van een wonderbaarlijke schoonheid. Ze zijn van nature versteend en hebben liever...helemaal geen wil, liever een niets van de wil dan een wil tot niets.²²

Die rol als willoos lichaam past perfect bij zijn bestaan als lichaam zonder organen, maar wordt hem fataal. De ogen van Bartleby gaan er langzaam maar zeker op achteruit, wat zijn taak als kopiïst onmogelijk maakt. Datgene wat hem kracht en leven geeft, het kopiëren, valt volledig weg uit zijn leven. Omdat hij niet meer kan kopiëren besluit de advocaat hem te ontslaan, met een totale instorting van Bartleby’s leven als gevolg. Bartleby weigert het kantoor te verlaten, sluit zich volledig af van de buitenwereld en krijgt geen hap meer binnen. Bartleby wordt een spook dat ronddwaalt in het kantoor van de advocaat. Uit angst zijn reputatie te verliezen, neemt

¹⁹ Herman Melville, *Bartleby*, 31

²⁰ Idem, 25.

²¹ Gilles Deleuze, *Kritisch en klinisch*, 117.

²² Idem, 118.

de advocaat verdere stappen. Hij verhuist naar een ander kantoor waardoor Bartleby op straat eindigt. Op dat moment verliest de advocaat contact met Bartleby. Later komen ze elkaar weer tegen, waarbij de advocaat een nieuwe job wilt zoeken voor Bartleby. Tegen ieder voorstel van de advocaat antwoordt Bartleby: “ik zou graag op dezelfde plaats blijven. Maar ik ben niet veeleisend.”²³ Bartleby is vastbesloten. Hij wil terug naar zijn gezondheid, er is geen andere uitweg. We zien dat de huid die Bartleby voor zichzelf creëerde met de formule “liever niet” een dodelijke afzondering teweeg brengt. De hypochonder kan “alleen overleven door steen te worden, door de wil te ontkennen en zich in die bevroren toestand heilig te verklaren.”²⁴ Maar Bartleby's verstening wordt te ver gedreven. Zijn lichaam vervalt in inertie, het weigert te leven. De wording of continuïteit die hij vond in zijn activiteit als kopiist is hem zoek, met zijn dood als gevolg.

Volgens Moyaert is dat nu eenmaal één van de gevaren van het lichaam zonder organen. Dat lichaam heeft volgens hem twee functies: “het maakt het lichaam ondoordringbaar en het maakt van zijn koud harnas een spiegelgladde oppervlakte.”²⁵ Door haar ondoordringbaarheid en gladheid kan het lichaam zonder organen zich overal naartoe bewegen. Het begeeft zich in een voortdurende staat van vervorming, waardoor ze vlucht van de opgelegde organisatie waar de schizofreen niet aan kan beantwoorden. Het lichaam zonder organen is niet mogelijk zonder een grens tussen binnen en buiten. Daarom is het zo belangrijk voor Bartleby om de grens te bewaken. Maar hij bewaakt zijn grens te sterk, waardoor zijn lichaam vervalt in totale inertie. Verstoten door de advocaat, vervalt Bartleby weer in zijn hypochondrische waan. Op dat moment wordt hij een katatoon lichaam, een lichaam van totale verstening.²⁶ Volgens Moyaert is het lichaam zonder organen in haar afzondering reeds dood voor de wereld.²⁷ Het lichaam van Bartleby drijft die uitzondering tot het uiterste. Volgens Moyaert is dat katatone lichaam een prototype van de dood, afgesneden van alle leven.²⁸

²³ Herman Melville, *Bartleby*, 76.

²⁴ Gilles Deleuze, *Kritisch en klinisch*, 118.

²⁵ Paul Moyaert, *Hoe schizofrenie zich redt*, 70.

²⁶ Idem.

²⁷ Idem, 109.

²⁸ Idem., 96.

In de filosofie van Deleuze krijgt Bartleby's gezondheid ook een politieke dimensie als belichaming van het Amerikaanse volk. Deleuze benadrukt dat de schrijver steeds een volk voor zichzelf creëert.²⁹ Volgens Deleuze heeft de Amerikaanse literatuur "het uitzonderlijke vermogen om schrijvers voort te brengen die hun eigen herinneringen kunnen navertellen, maar wel als die van een universeel volk."³⁰ De volken waarvoor de schrijvers als Melville en Kafka schrijven zijn marginaal en onderdrukt, steeds op de vlucht van haar overheersers.³¹ De schrijver is hun spreekbuis, omdat ze nergens anders gehoor vinden. Aan die onderdrukking zien we dat de literatuur bevindt zich in een tweezijdig delirium. Aan de ene kant hebben we het ziekelijke heersersdelirium, dat een volk de hoogte in prijst. Een volk dat zich boven alle anderen zet. Aan de andere kant hebben we het bastaarddelirium, een gezondheidsproject "dat zich voortdurend onder heerschappijen blijft roeren en zich verzet tegen alles wat vertrapt en opsluit."³² In die tweede bevindt zich de literatuur als lichaam zonder organen. De literatuur als vluchtbeweging. Voor die vlucht heeft het volk een nieuwe taal nodig, een nieuwe syntax. Die nieuwe taal is de taal van de schrijver. Met andere woorden: het gezondheidsproject van de schrijver wordt kunst wanneer zijn betekenisgeving overgedragen wordt aan een geheel volk. Dat zou in het geval van Wolfson niet kunnen omdat zijn procedé alleen voor zichzelf betekenis draagt. De schrijver is kunstenaar omdat het een geheel volk belichaamt, zijn nieuwe taal wordt de taal van geheel bastaardvolk.

Volgens Deleuze en Guattari bevindt een bastaardvolk zich in een staat van *deterritorialisatie*.³³ Dat is de eerste eigenschap van wat zij de *littérature mineure* noemen; de vorm van literatuur waar we het hierboven over hadden. Haar tweede eigenschap is dat alles een politieke dimensie aanneemt. In de kleine, verkrampte, ontheemde ruimtes van de fragmentatie wordt iedere persoonlijke intrige politiek geladen.³⁴ Het persoonlijke wordt politiek. De derde eigenschap werd hierboven reeds besproken: schrijven is een collectieve act.³⁵ Een *littérature*

²⁹ Gilles Deleuze, *Kritisch en klinisch*, 15.

³⁰ Idem.

³¹ Idem.

³² Idem., 16.

³³ Gilles Deleuze and Félix Guattari, *Kafka: Toward a Minor Literature*, trans. Dana Polan (Minneapolis: University of Minnesota, 1986), 16.

³⁴ Idem., 17.

³⁵ Idem.

mineure is een lichaam zonder organen omdat het voortdurend op de vlucht is. In dit geval, de vlucht van een overheersende taal. De Amerikaanse literatuur, en haar volk dat het belichaamt, is daar schoolvoorbeeld van. Het Amerikaanse volk is niets anders dan een volk van vluchtelingen. Vluchtelingen die een nieuwe gezondheid zoeken in een nieuw land. Volgens Deleuze zit de Amerikaanse literatuur vol met vluchtlijnen waarmee het Amerikaanse volk die vlucht voltrekt.³⁶ In de woorden van Lawrence: “they came largely to get *away* – that most simple of motives.”³⁷ Een vlucht van Europa, van de onderdrukkende Engelsman. Bartleby, in zijn hypochondere vluchtbeweging belichaamt die vluchtbeweging van het Amerikaanse volk. Hij is “de heemeester van een ziek Amerika, de *medicijnman*, de nieuwe Christus of de broer van ons allemaal.”³⁸ Maar tragisch als het moet zijn, eindigt Bartleby in de goot. Zijn rol als medicijnman; onvoltooid.

Conclusie

Het lichaam zonder organen is een gezondheidsproject op veel verschillende manieren. Ze kan zuiver persoonlijk zijn, of instaan voor een heel volk. Zuiver therapeutisch, of grote politieke betekenis innemen. Haar belangrijkste doel echter, is het creëren van gezondheid. Het lichaam zonder organen creëert een milieu van grenzeloze creativiteit waaruit nieuw leven ontstaan. Hierboven bespraken we drie figuren die zo’n gezondheidsproject ondernemen. Wolfson gebruikt taal om gezondheid te vinden in zijn schizofrene waarvan de taal deel uitmaakt. Zijn procedé is een manier om zichzelf te redden in zijn waanzin. Hierdoor is Wolfson enkel en alleen met therapie bezig, niet met het uitvinden van een nieuwe taal. Wolfson is daarom geen voorbeeld van literatuur, artistieke omgang met de taal. Dat staat in contrast met de schrijver, voor wie het gezondheidsproject politieke gevolgen heeft. Zijn schrijven, wat volgens Deleuze ook gezondheid impliceert in de vorm van atletiek, krijgt betekenis voor een geheel volk. Hij vindt een nieuwe taal uit die kracht geeft aan een geheel volk dat voorheen geen stem vond. Die overdracht van betekenis maakt zijn gezondheidsproject tot het project van een kunstenaar.

Ten slotte hebben we Bartleby, wiens rol uiterst complex is. Hij zoekt een gezondheid, hij is op de vlucht, is hypochonder, belichaamt een geheel volk. Hij is het product van een schrijver,

³⁶ Gilles Deleuze et Claire Parnet, *Dialogues* (Paris: Champs Flammarion, 1977), 48.

³⁷ D.H. Lawrence, *Studies in Classic American Literature* (London: Penguin Books, 1923), 9.

³⁸ Gilles Deleuze et Claire Parnet, *Dialogues*, 132.

maar heeft een gezondheidsproject gelijkaardig aan dat van de schizofreen. Zijn project is zowel persoonlijk als politiek. Dat maakt de rol van Bartleby veruit de grootste van de drie. Hij is een grote anomalie binnen het werk van Deleuze. Volgens Deleuze is hij geen metafoor voor de schrijver, maar hij belichaamt wel het volk dat die schrijver creëert. Een volk waar de schrijver zelf deel van uitmaakt. Bartleby is geen schrijver, omdat zijn gezondheidsproject geen nieuwe taal schept, maar zijn rol als medicijnman is vergelijkbaar met de rol van de schrijver. Bartleby is schizofreen noch kunstenaar, en toch belichaamt hij aspecten van beiden. Wat is de plaats van Bartleby? Hij is zowel hypochonder als medicijnman. Hij vindt een eigen gezondheid maar staat ook symbool voor de gezondheid van een geheel volk. De gezondheid van Bartleby staat niet alleen symbool voor de gezondheid van de schrijver, maar ook voor de gezondheid van het hele volk dat de schrijver zelf creëert. Afsluitend kunnen we stellen dat de gezondheidsprojecten van Wolfson en de schrijver op complexe wijze verweven zijn met die van Bartleby. Een beschouwing van die drie figuren leert ons iets over zowel ieder afzonderlijk als het geheel dat zij vormen.

Bibliografie

Deleuze, Gilles. *L'anti Œdipe: Capitalisme et schizophrénie 1*. Paris: Éditions de Minuit, 1972.

Deleuze, Gilles et Claire Parnet. *Dialogues*. Paris: Champs Flammarion, 1977.

Deleuze, Gilles and Félix Guattari. *Kafka: Toward a Minor Literature*. Translated by Dana Polan. Minneapolis, University of Minnesota, 1986.

Deleuze, Gilles and Félix Guattari. *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia*. Translated by Brian Massumi. London; Bloomsbury, 2013.

Deleuze, Gilles. *Francis Bacon: Logica van de gewaarwording*. Vertaald door Walter van der Star. Amsterdam: Octavo, 2015.

Deleuze, Gilles. *Kritisch en klinisch: Essays over literatuur en filosofie*. Vertaald door Walter van der Star. Amsterdam: Octavo, 2015.

Lawrence, D.H.. *Studies in Classic American Literature*. London: Penguin Books, 1923.

Melville, Herman. *De Klerk Bartleby: Een verhaal van Wall street*. Vertaald door Rosalien van Witsen. Amsterdam: Athenaeum, 2017.

Moyaert, Paul. *Hoe schizofrenie zich redt: Deleuze en Guattari in discussie met de psychoanalyse*. Nijmegen: Vantilt, 2019.